

патриот. Оставайки верен на великата традиция на Възраждането, Вазов все пак пръв погледна на поета и като на самостоятелен характер, със свои отличителни черти, със своя отделна съдба, със свои специфични проблеми. Проява на събуждащ се интерес към тези проблеми можем да видим още у П. Р. Славейков — преводите на „Поэту“ от Язиков и „Поэт и чернь“ от Пушкин. Но в оригиналните произведения на стария просветител поетът още не е обособен като отделна психологическа категория. Дори в знаменитата елегия „Не пей ми се“ поетът напълно се разтваря в общественика.

Един нов, специфично литературен мотив у Вазов е и полемичната заплата на характера и тематиката на своите произведения. Пред стария Славейков някога въпросът стоеше само да „пее“ или да не „пее“. А за какво ще „пее“ — това се разбираше от само себе си. В творческия път на Вазов този въпрос трябваше отново да се решава през всяко ново десетилетие. През 70-те години той настрои своята „новонагласена гусла“ за патриотични и борчески песни, през 90-те — с горчиво съжаление се примири: „Нека бъде сатирата!“ Преход между тези два основни момента са именно 80-те години, когато, от една страна, получават своето най-бляскаво осъществяване патриотическите вдъхновения на поета, от друга — вече определено се формира неговият критико-реалистичен поглед. В патриотично-демократичен и критико-реалистичен дух е разработен този мотив и в създадените по това време Вазови поеми. Още в „Трайко и Риза“ авторът демонстративно бе отказал да търси вдъхновението си в съвременния политически и светски живот и бе предпочел да остане при своите „селянки диви / с късите поли, с дългите хурки“. Тази полемика продължава и във „В царството на самодивите“. На гласовете на някои „по професия патриоти“, които го укоряват:

Твоите блянове и вили
чужди са на нашто време,
зле страдай „народа мили“,
язви мъчат го големи.

Данъци села претварят,
бедност влазя в градовете,
митинги реда събарят,
а ти пейш за духовете.

Пей, но с дрънкане безплодно
наший здрав вкус не разваляй,
а във името народно
плюй, ругай, проклинай, каляй. . .

тук авторът решително отговаря:

клевети днес кой не мъти?
Хули майстора си знаят,
а анатемите дръти
право другиму оставят.

Нека пее вашта лира
тез чувствителни мотиви:
моите — другаде ги дира —
надалеч — в горите диви,

в самотийте, в лесовете,
в творчески блян на народа,
в тайний мрак на вековете,
в неначетата природа. . .

Това не е поетична прокламация на едно романтично бягство от съвременността, това е само изява на отвращението на поета от буржоазните политически нрави, израз на стремежа му да не смесва патриотизма с партизанщината, да не търси вдъхновение в това, което е достойно само за сатира. Сатиричната линия в самата поема е свидетелство, че той съвсем не бяга от актуалните проблеми на съвременния живот.

Колко реални са били всъщност въображаемите гласове, които укоряват поета, може да се види от отношението, което е имал към поемата самият издател на в. „Народний глас“, известният стар книгоиздател и книжовник Д. В. Манчов. „Ако тая поема е остана без край — обяснява Вазов няколко години по-късно в цитираното вече писмо до Ст. Костов — то кабахатлия е дядо Манчов, който се мръщеше, че отнимам място в „Народний глас“, за да печатам „такива играчки“. А аз тогава пишах толкова, колкото място ми оставаше в всеки брой на вестника (долните стълбове на втората страница). Имам още (у дома) трийсетина куплета ненапечатани, но те не съставляват край.“

Както се вижда, злободневната действителност все пак си е отмъстила на поета. . .

По-късно, както е известно, Вазов загубва ръкописа на последните ненапечатани глави и го намира чак години по-късно. Това става причина за две редакции на края на поемата: една — в „Поеми“, 1893 и друга в „Поеми“, 1904. Твърде злободневният характер на редица моменти е наложил и други, по-сетнешни поправки. Но тук нямаме за задача да изследваме различните редакции на произведението. Мисля, че трябва да се отбележи само един мотив от сегашния текст, който в по-ранната редакция липсва. Това е съзнанието на автора за голямото национално значение на неговата поезия, самочувството му на поет, който има какво да остави на своя народ. В текста от „Поеми“, 1893 героят отказва да види във вълшебния вир своето бъдеще, за което е предварително убеден, че ще е също така изпълнено с мъки и предпочита да узнае душата и мислите на своите познати — желание, което дава повод за нови мрачни разочарования. В „Поеми“, 1904 този момент е заменен с появата на музата, която в отговор на печалните размишления на поета за бъдещето:

де ще глътнат моите песни
и с тях името ми бледа,

пророчески възразява:

Дор звук роден звук милува
в градове, в колиби скромни —
твоята песен ще вълнува
твоят име ще се помни.

Не мрат песни вдъхновени,
отклик на душа народна,
от любов и скръб излени
във реч сладка и свободна.

Не мрат песни, дето блика
струята на гений родний,
на природата ни lika
дето свети благородни!

Може да се каже, че това е всъщност първият, несъвършен вариант на знаменитото Вазово стихотворение „Моите песни“ (1913 г.).

Раздвижена, богата и оригинална, поемата „В царството на самодивите“ е наистина едно съвсем ново явление в нашата литература от първите следосвобожденски години. Обръщайки се към най-старата поетична традиция — на народния митологичен фолклор, Вазов съумява да превърне тази традиция в истинско новаторство. Новаторство в образи и мотиви, тон и стил. Особено интересно и ново е своеобразното преплитане на романтика и хумор — преплитане непознато дотогава на българската поезия. Безспорно то иде донякъде като влияние от Хайне. Но източниците му са и в самата творческа природа на Вазов. Влиянието на Хайне само утвърждава предразположенията на самия поет.

Проф. Арнаудов търси известни влияния върху Вазовата поема на Пушкиновата „Руслан и Людмила“¹ и „Майска нощ“ от Мюсе.² Поставянето на „примера на Пушкина“ до сборниците на Дозон и братя Миладинови като един от творческите стимули на творбата ми се струва произволно и насилено. Но влиянието на Мюсе е твърде възможно — самият Вазов по друг повод признава: „Алфред де Мюсе, най-нежният поет на сърцето, ми беше особено скъп в минути на любовни страдания. Величков беше ми донесъл в Пловдив „Les nuits“, които четяхме наедно.“³

Но каквито и чужди влияния да откриваме в тази така самобитна поема тук те са явно само едни подтик на творческото хрумване. Поемата се ражда не по книжен път. Тя изкристализира от жизнената биография на самия автор, вплъщава в романтични и сатирични образи характера на неговата душевност и духа на неговото време. И в това е нейната жизнена сила. Защото съвременният читател може и да се спъне в остарелия ѝ на места език, или с право да сметне, че поетическите ѝ откровения вече не са нещо ново, но не могат да не го заразят искреността на чувството, полетът на фантазията, непринудената свежест на преплетената с хумор романтика.

*

От март 1884 г., когато започва да се печата „В царството на самодивите“ до края на живота си Вазов не написва вече нито една поема. Само през 1906—1908 г. романтичният цикъл „Легенди при Царевец“ го доближава отново до особеностите на този жанр, но вече в по-тесните рамки на историческата балада. Още от края на 80-те години късият разказ и романът — тези жанрово най-определени форми на епоса заменят повестта и поемата, характерни за първите търсения на Вазов по пътя на епичното пресъздаване на живота. Деветте Вазови поеми остават тясно свързани с годините 1879—1884. Години, когато се полагаха основите на следосвобожденската ни литература и нейният пръв представител и основоположник трансформираше своите черти от възрожденски поет на общонародните тъги и възторзи в многобагрен и широкообхванат художник с национален и демократичен дух, с остър поглед и богата палитра, със сложни изживявания и разностранни търсения. Оттук и многообразието на неговите поеми, свързани по-скоро с общите линии на цялостното му творчество от това време, отколкото една с друга. В тях можем да намерим и мотивите на неговата ли-

¹ Вж. предговора на проф. М. Арнаудов, към т. IV от „Иван Вазов. Събр. съч.“, 1948, стр. 17.

² Вж. М. Арнаудов, Из интимната лирика на Вазов. — в кн. „Из живота и поезията на Иван Вазов“, София, 1958, стр. 31.

³ Ив. Вазов, Събр. съч., т. 19, 1957, стр. 143.

рика и темите на неговата белетристика, по своему те отразяват и въодушевлението на националноосвободителните борби, и пошлостта на следосвобожденската буржоазна действителност, и лиризма на интимните външения на поета. „В царството на самодивите“ е истински ключ към лириката на Вазов от 80-те години. „Загорка“ е въведение в национално-революционния епос, създаден от Вазов в неговата белетристика. „Моята съседка Гмитра“ ни отвежда към света на „Митрофан и Дормидолски“. Дядо Лулчо Панов би могъл да се нарече литературен събрат на Хаджи Ахил. В юнака Трайко можем да доловим далечно предчувствие за образа на Боримечката. А в многобройните картини от природата, вплетени в сюжетната тъкан на поемите, ще почувствуваме и оня певец на българската природа, който така ярко се разкрива в „Поля и гори“ (1884). Интерес към обществото и любов към природата, реализъм и романтика, лиризм и сатира, национални проблеми и интимни външения, демократически патос и народностен дух, продължение на стари традиции и новаторски търсения — всичко, което характеризира творчеството на Вазов от този богат и плодотворен период намира своя израз и в неговите поеми.

Тематично в тях като че ли все пак преобладава близкото минало, предосвобожденската действителност. Но това минало е погледнато вече през призмата на настоящето и е станало своеобразен фон и критерий за оценка на съвременността. Без да достига яркостта, която има в „Епопея на забравените“ и „Немили-недраги“ и тук чувствуваме характерната за автора по това време идейна съпоставка между минало и настояще. За каквото и да пишеше Вазов, винаги се обръщаше към своята съвременност. Заради нея се връща той към своите спомени от миналото, в нейно име влиза в поругените палати на Самуил. . . Затова и твърде насилно би било, ако разделим неговите поеми по тематичен признак — на теми от миналото, теми от съвременността и теми от интимния живот на поета. Подобно деление нищо не би ни дало. Защото как ще обясним подчертания демократически патос на „Грамада“ и „Трайко и Риза“, ако не се обърнем към датата на тяхното създаване и какво ще остане от „В царството на самодивите“, ако в интимните изповеди на поета не видим отражението на обществената атмосфера, в която той е принуден да живее. От друга страна, нима трябва да търсим парещия дъх на съвременността непременно в „Моята съседка Гмитра“ само защото там действието се развива след Освобождението.

Повече основание би имало за една класификация на Вазовите поеми по жанровите им белези — типично лироепични, лирични и хумористични. И наистина „Грамада“ и „Загорка“ със своята добре оформена фабула и лирична разработка представляват класически образци на лироепична поема, определено лиричен характер има „В царството на самодивите“, а „Моята съседка Гмитра“ и „Кихавицата на Саллюста“ — могат да се сметнат за първите хумористични поеми в българската литература.¹ Но трудно биха могли да се намерят никакви оформени особености на лироепическата, лирическата и хумористичната поема у Вазов. Разбира се, „Грамада“ и „Загорка“ са твърде близки не само по сюжет и образи, но и по постройка и стил. Но „Трайко и Риза“, една също лироепична поема, има съвсем друг характер. Да не говорим за „Синайска роза“, на която изобщо трудно можем да намерим мястото в една подобна класификация. Твърде насилно би било

¹ Печатаната преди Освобождението басня „Sutor non ultra crepidam!“ от Д. Велицин, която жанрово би могла да бъде определена като хумористична поема, има съвсем незначителна историко-литературна стойност.

да търсим по тази линия допирните точки и между „Зихра“ и „В царството на самодивите“, „Моята съседка Гмитра“ и „Кихавицата на Саллюста“. Разностилови и разнолики, поемите на Вазов отразяват тенденциите на един период на търсения и начинания и същевременно носят печата на една единна в своето многообразие творческа личност. Затова и всяка от тях живее сякаш сама за себе си и същевременно намира своето място в общия творчески портрет на автора — такъв, какъвто се оформя именно в този решителен за неговото творческо съзряване период.

Преди всичко, както вече видяхме, в тях са ясно изразени двете основни линии на неговото творческо развитие от тия години — критическият реализъм, от една страна, реализмът, свързан с революционна романтика, от друга. Но тук тези линии не са в своя най-чист вид. В лироепичната тъкан на поемите творческият метод на автора приема различни отенъци, свързва се ту с един, ту с друг стил.

Най-специфично вазовски е романтичният дъх на поемите „Грамада“, „Загорка“ и „Трайко и Риза“. Дъх, който иде от органичното вливане на романтизма в реализма като съставна част на единен творчески метод. В романтичната идеализация на народа и чудовищните злодейства на народните врагове, в трагично сензационния характер на драматичните сблъсъци и в героично-революционния и демократично-патриотичен патос тук чувствуваме романтиката на самата епоха, възвишено романтичния стил на възрожденското мислене и поетично идеализиращия дух на народната песен.

Много по-близо до класическите форми на романтизма са фолклорните и исторически видения на Вазов в поемата „В царството на самодивите“. Но и тук тази чисто романтическа линия не изчерпва характеристиката на творбата, тъй като с нея, от една страна, непрекъснато се пресича и една открито критико-реалистична струя, от друга — леко шеговитите хайневски интонации на автора често придават и на самите романтични образи известна поетическа условност.

Чисто романтични са всъщност само най-несполучливите поеми на Вазов — „Зихра“ и „Синайска роза“. Романтизмът в неговия печален байроновски образ и ориенталска екзотика явно остава чужд на творческата природа на автора. Силата на Вазов е в революционната, героична и историческа романтика, в романтичното преклонение пред патриотичните и демократични ценности, а също така и в своеобразното лирически условно преплитане на романтизма с реалистичен хумор.

С тези творчески предразположения на автора е свързан и въпросът за литературните влияния, които се кръстосват у него през този период на търсене и учене — периода, когато заедно с Величков Вазов съставя прочутата двутомна хрестоматия с преводи от западноевропейските и славянските литератури, много от които прави сам той. Редица такива чужди влияния върху своите поеми е посочил самият Вазов. Но не е трудно да се види, че плодотворни резултати те са дали само там, където са съвпаднали с творческата нагласа на автора, където са му помогнали да намери себе си. Чуждите влияния тук не са могли да бъдат решаващи преди всичко поради това, че повечето от Вазовите поеми имат своите творчески извори в самия живот — в жизнената атмосфера на близкото минало и съвременната действителност, в спомените и представите на писателя. Подчертано конкретен в процеса на творческото пресъздаване в много от своите поеми той дори има предвид съвсем определени събития и лица, често те са в една или друга степен автобиографични, свързани са с атмосферата и релефа на местности, през които е минал жизненият му път — главно Берковския и Пернишкия край.

Колко конкретно си е представял Вазов всичко, за което пише, може да се види от интересните забележки, които слага към някои моменти от поемите. Така в „Загорка“, когато възкликва

Ой, гори, гори балкански,
гори неначети. . .

той сякаш се боява да не би да схванем това само като един общ израз и бърза да прибави: „На северните плещи на Стара планина, от Берковица нататък, има още широки и непроходими лесове, най-вече от букове. Там енай-гористата част на Западна България.“ А когато малко по-долу поменава за юнашките предания

за бой, за свобода;
за дружината измряла
на Минча войвода

— пак не забравя да обясни: „Споменът за Минча войвода, кръвожаден и юнак хайдутин, е пресен по тия места.“

Тези днес вече необичайни за художествено произведение забележки са много характерни за поемите на Вазов. Него го вълнува всичко, което се отнася до облик на България — история, география, етнография и език. Ипресъздавайки живота ѝ с размах на художник, понякога той не издържа на изкушението да направи и добросъвестния коментар на учен.

Например: „Между преданията за Крали Марко има едно — в Миландиновия сборник — което разправя, как той, при едно състезание с някакъв ангел, дигнал на гърба си една торба, напълнена с пръст, която обладала тежината на цялото земно кълбо.

Въобще тук преимуществено имам предвид Крали Марко на преданията, а не на песните, които често го умаляват и правят дори смешен; в преданията само той единствен величаво-романтичен образ на южнославянската фантазия, съхранява се ненакърнен със своя исполински лик и баснословно могъщество и сила, с поетическите спомени, с които са насеяни Старата, тракийските и македонските планини.“

Но най-често са, разбира се, диалектоложките бележки от рода на: „В селата по Берковско „държава“ казват на едно име: лозе, ливада, двор и други поземлени имущества. Къщата изобщо наричат „хижа“.

Тази жизнена конкретност на Вазовите поеми, връзката им с определен географски край и дори диалект ни най-малко не пречи на обобщителната сила на техните образи. Подчертавайки специфичния местен колорит, Вазов търсеше общонационалния дух. Повече от всеки друг той умееше да превърне провинциалното в национално, в един отделен малък кът да огледа цялостния облик на България. Като изключим несполучливите опити със „Зихра“ и „Синайска роза“, неговите поеми са дълбоко национални по дух.

Сред една нова действителност и по един нов начин Вазов всъщност продължи основните традиции на нашата предосвобожденска поема, с нейния народностен характер, национален и патриотичен патос и тясна връзка с духа и стила на народното творчество. Неговите произведения от този жанр очертават една нова стъпка в развоя на българската поема, като завоюват за нея нови терени и трасират нови пътища. Без да бъдат от ония художествени постижения, които бележат върховете на литературната история, те явно са придвижили нашата поезия напред, а творби като „Загорка“ и „Грамада“ несъмнено са оставили своите ярки следи и в общественото възпитание на българския народ, в утвърждаването на неговите патриотични и демократически традиции.

ПОЕМИТЕ НА ИВАН ВАЗОВ

Милена Цанева

II

В началото на 1884 г. в продължение на няколко месеца на страниците на в. „Народний глас“ и сп. „Наука“ излизат една след друга три Вазови поеми. Това са „Кихавицата на Саллюста“, „Синайска роза“ и „В царството на самодивите“ — заглавия, които сами по себе си вече подсказват нещо ново за търсенията на автора в областта на поемата.

И наистина и трите произведения ни водят в нови жизнени области, извън пределите на народния бит, от който черпеше досега материал авторът. С тематичния обseg на досегашните му поеми би могла да се свърже в известен смисъл само „С и н а й с к а р о з а“ — доколкото рисува съдбата на българска девойка, пленена по време на Руско-турската война и продадена в робство в далечната Синайска пустиня. Но по дух и по стил това е една чисто романтична творба, която няма нищо общо с тона и характера на „Видул“, „Грамада“, „Трайко и Риза“, и „Загорка“. Поетът, който вдигаше тежката бъклица на Трайко и наричаше Руска „божур цвете“, тук е просто неузнаваем. . .

Печален граф. . . Нещастна забулена пленница. . . Фатално разминаване. . . Внезапна буря, която изхвърля на брега ледения труп на любимата. . . И накрая самотен гроб сред пустинята с надпис къс: „Тук спи Невянка“. . . Единственото, което те вълнува, е забележката на автора, която свидетелствува, че зад тази фалшиво романтизирана история се крие може би къс страшна жизнена правда². . . Но ако във властта на художника е да ни накара да повярваме в истинността на неговата измислица, може да се случи и обратното — да не повярваме дори на истинската случка, когато авторът я е вкарал в една изкуствена книжна схема. . . Романтичният сам по себе си сюжет е изисквал романтично претворяване и поетът правилно е почувствувал това. Но какво е Вазов без въздуха на България и трябва ли да се учудваме, че художникът, който така здраво стъпваше по българската земя, се бе оказал безпомощен сред пясъците на Синайската пустиня. . .

Съвсем друг е случаят с хумористичната поема „Кихавицата на Саллюста“, където отвеждането в римската класическа древност е само една поетическа условност.

¹ Част I е публикувана в кн. 3 на списанието.

² Към заглавието на поемата е сложена следната забележка: „Сюжетът на това стихотворение е взет от статията на един руски пътувач през Синайската пустиня към Акабински залив“. (Вѣстникъ Европы, 1883 г. „На берегу Красного моря“. Г. Елисеѣвъ)“.

В първото издание на „сатиричната поема“ „Кихавицата на Саллюста“ подзаглавието гласи „Приказка из старата римска история (превод)“, а отдолу изрично е отбелязано „Из De illustribus grammaticis XI, Sueton“. Но това е само една шеговита мистификация. Доколкото ми е известно — първата поетична мистификация в българската литература.¹ „Под прозирното покривало на тия произволни и на шега турени бележки, както и на латинските или мнимолатинските имена в текста на сатирата, авторът осмиваше хайката, експлоатираща един инцидент от частен и съвсем обикновен характер, организирана против него от съюза на завистите и злобите на пишущите братия“ — обяснява по-късно Вазов, в забележка към поемата. Но „читаещото общество“ на някогашния Пловдив не се е нуждало от подобни обяснения, за да разбере злободневния характер на сатирата. Благодарение на многобройните му политически и литературни врагове историята със злополучната „кихавица“ на поета е била широко известна. Както се вижда от разказаните пред Кирил Христов Вазови спомени, жизнените извори на тази сатирична поема са твърде преки, а някои моменти от нея имат и своето съвсем конкретно житейско покритие.² Едно прелистване на онова, което е останало от някогашната неравна и пъстра пловдивска преса и сега може да възкреси атмосферата, която е родила „Кихавицата на Саллюста“. Атмосфера на недоброе съвестност и партизанска злоба, на вестникарски нападки в долнопробен махленски тон, на антрефилета, написани по журналистическия принцип на бай Ганьо: „Нали е работата да омаскарим тогоз-онгоз — за туй нещо не се иска кой знае каква философия!“

¹ В последната редакция на поемата, разкривайки тази мистификация, Вазов обяснява: „Правя това и за осветление на критиката, понеже един отличен професор по българската литература, като фалеше извънредно хумора на Кихавицата на Саллюста горчиво жалеше, че това нещо не бе оригинално, чисто българско, ами подражание на Суетона. Той наивно бе паднал в примката! У целия Суетон — който впрочем не е бил поет, а историк — няма нито един косъм, който да наумява сюжета на Кихавицата на Саллюста.“

² Твърде дискретен, когато се касае до интимни въпроси от живота на поета, в своята известна анкета проф. Шишманов не е отбелязал никакви подробности по този пункт. Но в своя непечатан дневник „Време и съвременници“ много по-сलोвоохотливият от него К. Христов е предал един разговор с Вазов, в който между другото е разказан подробно жизненият повод на поемата:

„Вазов в Пловдив извършва един от ония младежки грехове, каквито, знае се, и дядо Славейков е вършил. Една залибена жена избягва от мъжа си и подирва закрилата на поета. Той не я изгонва от дома си. Това, разбира се, тукатси се узнава от целия град и под предводителството на Славейков се образувала цяла хайка против Вазова. Главните нападатели са били старият Славейков, големият му син Иван (единият от двамата или и двамата тогава учители в Мъжката гимназия), някакъв велик поет Голчев, знаменитият Слав Кесакюв, тоже поет и пр. Година и половина Вазов не е можал да се мерне на публично място. Задиране по улиците, предизвикателства в кафенето (еднъж дори е дошло до бой и Вазов натъпква с ритници едно от нападателите под една маса), лепене илюстрирани пасквили на пътните му врата и пр. Дядо Славейков написал една „сатира“, дето наричал Вазов „червей в нужник“ и я чел на учениците от VII клас. Има живи свидетели на това. По вестниците същите гнусотии. Вазов се е спасил от тая хайка по един оригинален начин. Той написал своята „Кихавица на Саллюста“, дето под прикрития форма осмива своите врагове и мотивите за преследването му от тях. Осмените са били познати под подправените, уж латински имена Салвус Протус (Петко Славейков), „дивний Примус Идиотус“ (първият му син), „поетът Склав зелен откъснат“ (Слав Кесакюв), „Голчий“ (Голчев), „Маймунус Плаций“ (Пеев-Плачков) и пр. Поематата, печатана като подлистник в „Народният глас“, е имала грамаден успех и Вазов се е избавил от по-нататъшни преследвания. Обаче дълги години след тоя случай в разни румелийски и софийски тогавашни вестници Вазов е бил руган от дядо Славейков за своето „кихане“. („Време и съвременници“, 1921, т. II, стр. 42–43, Пражкия архив на Кирил Христов.)

От цялата тази житейска и журналистическа кал Вазов е създал един остроумен и весел стихотворен разказ, в който, без да отрича, че наистина е „кихнал“, съумява да представи в смешно и глупаво положение онези, които правят капитал от една обикновена човешка проява, в която неведнъж са се провинявали и самите те. В общия ироничен план на поемата острите сатирични щрихи са уравновесени с духовита самоирония, в забавни епизоди от трагикомичните изживявания на героя са изобразени вярно схванати черти от психологията на тълпата и на отделния човек. Особено се запомня верният приятел Каханиус Ксенопа [Д-р Хаканов], който с такова малко съмнително приятелско усърдие бърза да докладва на Саллюста всичко, което е написано против него или по-точно против неговия нос. Твърде сполучливо е намерен и завършекът на поемата — безсилен пред всеобщото настроение, самият Саллюст се затваря в кабинета си

И, верен на таз мода пуста,
и той написа си памфлет:
Кихавицата на Саллюста!

Сред грубостта на един примитивен обществен живот, сред пошлостта на един партизански печат сатиричният отпор на Вазов срещу вулгарните преследвания прозвучава с една почти салонна изтънченост. Отговаряйки на своите противници, поетът все пак не бе пожелал да се изравни с тях. Той не им прости обидите, но същевременно даде на своето време един урок по култура. Наистина сатирата му не пожали дори името на стария П. Р. Славейков, когото той признаваше за свой литературен учител, но това беше вече логика на борбата. . . Важното в случая е, че Вазов се бореше почтено — не с низостта на клеветата, а с остроумието на перото си.

Със своята шеговита лекота и съдържана сатиричност поемата „Кихавицата на Саллюста“ рязко се отличава от тона на тогавашната сатирична и хумористична литература, дори и от сполучливите, но все пак грубички епиграми на самия Вазов, напомняйки изящността на написаните 20 години по-късно „Японски силуети“ — най-изисканото художествено отмъщение в нашата литература. Това, разбира се, не означава, че самата житейска реакция на автора е била също така снизходително спокойна. Стихотворението „Към тържествуващите клеветници“, писано през декември 1883 г., т. е. непосредствено преди „Кихавицата на Саллюста“ и явно свързано със същата жизнена ситуация, свидетелствува и за болката, и за гнева на оскърбенния от преследванията поет:

Ах що не сте поне чудовища днес вий?
Вам бой бих обявил с по-малко отвращение;
но вий сте мръсна гад и гущери и змии,
що лиги, пяна, смрад изригват върху мене.

И музата ми днес извърща се от вас —
орелът не кълве бръмбара обезкрилен,
от ваште имена потърсва се Парнас
и моят стих хвъркат от тях би бил изкилен.

Въпреки несъмнената искреност и хубавата сама по себе си идея неовладеният гняв тук е лишил стиха на поета от истинска въздействена сила. В „Кихавицата на Саллюста“ гневът е вече творчески овладян. Тук авторът не ругае, той осмива. И това се оказва по-унищожително, отколкото самият гняв.

В това умение творчески да се овладяват породените от конкретни жизнени поводи чувства са емоционално-психологическите стимули и на напи-

саната по същото време лирико-фантастична поема „В царството на самодивите“, започнала да се печата във в. „Народний глас“ от 3 март 1884 г.

„За щастие или нещастие сред разгулния и пълен с умствени занятия живот аз попаднах на една нова страст, която раздруса твърде дълбоко моето същество — разказва Вазов пред своя изследовател и довереник проф. Шишманов. — При една разходка на Хисара аз се запознах именно с една млада жена. Две години изпитвах блаженството на взаимната любов. По едно време я поиска обаче за жена един руски полковник, който живееше в София. . . и аз с разкъсано сърце трябваше да се разделя с нея. Наставаха дни на страдания. Животът ми се помрачи. Денонощно бях зает с мисълта аз нея, но страдах тайно, криейки от всички мъката си, която постоянно растеше. Всичко в Пловдив ми наумяваше изгубената жена.

За да заглуша страданията си, аз потърсих лек в поезията и написах „В царството на самодивите“, за да забравя в мира на фантазията, в далечните области на бляновете, тежката действителност. . . Обаче в творението на много места проглежда скръбта ми и се рисуват спомените от едно изгубено щастие.“¹

Но любовната трагедия, за която разказва в спомените си Вазов, тук е била само психологическият стимул на поетическите видения, емоционалният извор на горчиво-меланхоличния тон в богатата мелодия на поемата. Не знаем как точно е било в живота, съществуват признания на Вазов, че на път за Италия дори е мислел да се самоубие — толкова е обичал „оная“. Но поемата „В царството на самодивите“ в никакъв случай не може да се изчерпи само с любовната скръб — тъгата по изгубеното щастие в нея е много по-широка. Това е наистина една подчертано автобиографична творба, но не в житейски-битов, а в идейно-психологически план. Всички линии от живота и поезията на Вазов от тия години ни водят към нея. За разлика от досегашните му поеми тук главен герой е самият той, романтични възплащения на неговия вътрешен свят са и останалите образи. Това е всъщност един поетически синтез на мотивите от неговата тогавашна лирика. Разочарование от съвременността и патриотични видения от славното минало, интимни възмущения и граждански тревоги, лирична тъга, шеговита самоирония и остър обществен сарказъм се сплитат в своеобразна поетична плетеница, разтворена във фантастичния свят на народния митологичен фолклор.

Преди по-малко от едно десетилетие Вазов беше проклет своите юношески песни, посветени на природата и интимните радости, прозрял голямата гражданска мисия на поета. Няколко години, прекарани в освободена България, са така уморили духа му, че ето сега той отново търси целебните извори на отдиha сред природата — одухотворена в поетичните образи на народната фантазия. Но бягството му този път не е истинско. Всъщност той е изцяло там, в света, от който бяга. Носи със себе си неговите проблеми и борби. Романтичното отдалечаване в девствения свят на фолклора, символичното окъпване в легендарния самодивски вир — това е само отдихът на бореца, комуто трябва новите сили. Не случайно неговата муза пристига в шлем и броня. По изричното признание на автора, тази „песнопойка миловидна“ „днес е муза на борбата“. Поетът има самочувството на борец, който ратува „с всичко подло и бездарно“ и макар и да заявява:

¹ И в. Вазов, Събр. съч., т. 19, 1957, стр. 98.

Лъка си дома оставих
и на мщеньето кинжала,
нарочито там забравих
злобний обич на Ювенала,

всъщност това се отнася само за гостоприемното горско царство. При всеки намек за света, от който иде, у него отново се пробужда сатирикът.

Само сред горската свежест на самодивската дъбрава поетът може да съблече бронята си, да остави оръжията си и да бъде това, което е — безпомощен и ранен, доверчив и увличащ се, свой в царството на романтичните видения и самотен в света на реалността. Как близък се чувства той на русалките и самодивите, как леко намира общ език с тях, как непринудено ги свързва с патриотичните си пориви и с войнствената си антична муза. Възмутен от пороците и фалша на съвременната цивилизация, отвратен от подлостта и злобата на кариеристичните партизански борби, Вазов не просто бяга в едно измислено романтично царство — той противопоставя на своята издребняла съвременност света на основните жизнени ценности, допира до които ободрява и освежава духа на бореца. Защото фантастичното „царство на самодивите“, както вече поменахме, това е всъщност романтизираното образно възплъщение на вътрешния свят на поета, с неговата първична връзка с вечните сили на природата, с неговата органична близост до народното виждане, с неговото свежо поетично светоусещане, с неговите патриотични полети в атмосферата на големите национални проблеми. . .

„Фолклорният материал в тая поема е черпан из народните поверия, из сборниците с народни песни, преимуществено из оня на братя Миладинови, а главно из драгоценния сборник на Дозона: „Chansons populaires bulgares“, — съобщава Вазов в забележка към поемата. Забележка, твърде характерна за оная истински научна добросъвестност, с която той се отнася към всичко, което засяга облика на България. Сериозно проучване на тогавашната историческа литература стои и зад историческите видения в поемата. „Аз съм малко педант в тия работи. Виждаш, че у мен има тесто и за учен писател“ — смее се по този повод Вазов. Но педантичната добросъвестност на проучването не е сковала поетичната фантазия на автора. Той не подражава на народните поверия — той само черпи от тях художествен материал така, както би черпил и от самата действителност. Излезлите от техния свят митически образи тук са творчески избистрени, подчинени на стила на поемата и характера на художествения замисъл. Поетът ги е изчистил от суровите варвърски краски, от суеверния ужас на тъмни сили. Неговите самодиви не градят кули от човешки кости, неговите русалки не завличат коварно в зелените дълбини на езерото. Те са просто, душни и чисти същества — олицетворение на свежите сили на природата, възплъщение на непорочната красота и вечна младост. Нещо от традициите на юнашката песен и безсмъртната Ботева балада е влязло в облика на вилата-придружителка с нейната отзивчива готовност:

Аз приятелка съм вечна
на героите и певците.

Само лукавата „любовна“ зменца сее съблазни по пътя на поета, но това е опасност, с която той намежда по скоро за реалния свят.

Според признанията на Вазов, змеицата и вилата са всъщност преобразования на образа на неговата изгубена любима. „Тя — споделя той с проф. Шишманов — е изобразена ту под името на змеица, ту под името на

вила.¹ Но това не бива да се разбира съвсем буквално. Змецата и вилата са изобщо двете класически превъплъщения на образа на вечната женственост — коварната съблазън от една страна, топлата отзивчивост и грижовна нежност, от друга.

Култивирани в поетичното въображение на автора българските русалки и самодиви придобиват класическите очертания на митологичните образи от световната романтична поезия и затова наред с нашенските им имена той спокойно ги нарича богини и феи, нимфи и найади. Но същевременно поетът не забравя, че това са обитатели на българските гори, създания на българското патриархално съзнание — и се стреми да възсъздаде техния български характер — непоковарен от статуи и песнопения, незама̀рсен от жертви и вакханалии. Девствени и диви неговите вили и русалки носят дъха на планинския здравец и росната свежест на билки от самодивски усой. . . И този дъх на чистота и горска свежест придава особен чар на поемата. Чувствуваш ободрителния досег до недрата на природата, вярваш в чудодейната сила на самодивския вир. . .

Но в тази лирично-романтична атмосфера своеобразно се преплита и една открито реалистично-сатирична линия. Поетът носи в душата си бремето на своята съвременност и върху фона на самодивското царство съзнанието му постоянно проектира и образи от реалния свят — света на фалшивия румянец и фалшивите чувства, на свирепите партизански разпри, на суетната мода и послушните съвести. В изхвърления в по-късните редакции разговор със змийския полковник образите от двата свята дори направо се сливат — змеят се оказва бивш министър и стихът на поета нагазва направо във вълните на актуалния политически живот. Ироничният му тон е открит и остър, сатиричният патос достига до върховете на обществената стълбца:

— Как, министър! — викнах смаян.
— Мили мой, няма е чудно?
Да, министър — и случаен,
а туй у вас не е трудно!

Колко йоще са сидели
на креслото като мене:
едни — дяца изкуфели,
други — старци вдетинени.

„В царството на самодивите“ е написана под влиянието на „Германия“, хумористична поема от Хайне² — съобщава Вазов в едно писмо до младия К. Кръстев.² И наистина в това сатирично осмисляне на романтичните видения несъмнено има нещо от стила на знаменитата Хайнева поема. Съществува известна близост и между отделни сюжетни ситуации. (Така у Хайне богинята Гаммония дава възможност на поета да види във вълшебния съд бъдещето на Германия, а у Вазов — вилата му предлага да надникне в чудодейните вировете на Марица, за да види бъдещето си или да узнае душата и мислите на своите познати.) Но касае се само за най-общо влияние, за творчески навеи, не и за пряко подражание. Творческата физиономия на двете поеми е твърде различна. В „Германия — зимна приказка“ сатиричната струя залива всичко, във „В царството на самодивите“ тя е само контрапункт на основната романтична мелодия.

¹ И в. В а з о в, Събр. съч., т. 19, 1957, стр. 99.

² И в. В а з о в, Събр. съч., т. 20, 1957, стр. 104.

Особено очевидна е разликата при поетичните видения от историческото минало — у Хайне тяхната романтика е сатирически развенчана, у Вазов те са опоетизирани във величаво романтичен патриотически дух. И въобще патриотическите стимули на гражданската сатира у Вазов се извяват много по-открито, очертавайки една романтично-патриотична линия, която във втората част на поемата става основна. Както навсякъде в своето творчество, и тук Вазов е преди всичко поет-патриот, влюбен в красотата и славата на своята родина. Неговата разходка из фантастичното царство на самодивите незабелязано се превръща в разходка из земите и историята на България. . . Снежните върхове на Рила, тайнствената верига на Родопите, горният Пирин и любимата Стремска долина, многоглавият Шар и синьото Охридско езеро. . . Картините се сменят с бързината на фантастичния полет, маркирани в едрите линии на възторга и удивлението. И в този обобщен образ на България изведнъж се смесват минало и настояще, израства отново старинната Преспа, старите войводи заобикалят трона на Самуила и, коленичил в нозете на великия цар, поетът излива болката на своето време:

— О, царю, открий пред мене
своя план велик и таен:
ний и днес сме разделени
и под ига много траем.

В нашите поля, балкани
един глас се днес раздава:
във души ни, във сърца ни
твоята мисъл оживява.

Ободри ни, сгорещи ни,
дай ни твоят дух и сила,
научи ни как се гине
с чест за родината мила.

Дори и в унеса на романтичните си видения Вазов продължаваше да се чувствава пълномощник на своя народ. Беше 1884 година и Източна Румелия се тресе от все по-нарастващия повик за съединение със свободното Княжество. . .

Продължава и сатиричната линия на поемата. Сега вече — като съпоставка на величавото минало с издребнялата кариеристична съвременност. И в тази съпоставка стихът на Вазов зазвучава със силата на вдъхновилата го Хайнева сатира:

Самуил се не намира! —
Византийците без брой са:
днес срамът венци събира,
подлите у нас герой са.

За власт, орден, за жълтица
светотатски би продали¹
Охрид, Емус, Дрин, Марица —
всите твои идеали.

Ти дошъл би — но на халост!
Твоят гений що ще стори?
Нявга ти умря от жалост,
днес умрял би от позори!

¹ В първата редакция на поемата тези стихове са били свързани с конкретните общественно-политически условия на Източна Румелия:

За къс злато, за звездица
от Босфора — би продали. . .

Доблестното минало и хитрото настояще, баснословната сабя „френгия“ и „круповете на Бисмарка“ — по линията на тази съпоставка върви и разговорт с легендарния Крали Марко. . .

. . . Самуил, Крали Марко, Паисий. . . От дълбините на вековете поетът извиква образи, които се свързват естествено с романтичния народно-легендарен характер на поемата. История и легенда, митология и реалност, всичко се слива в единна поетическа сплав. Заразени от патриотичното възбуждане на поета и от романтичната атмосфера на поемата ние не се учудваме на странните исторически съчетания и приемаме дори самодивата, която надзърта в килията на Паисий. . . Чувството за художествена мярка изменя на автора само веднъж. Увлечен от своето пламенно преклонение пред „царя-освободител“, когото наивно отъждествява с подвига на руския народ, той кара легендарния Крали Марко да пламне от желание да стане „пръв войвода“ на Александър II и горчиво да заплаче при вестта за смъртта му. . . За съвременния читател, който не споделя чувствата на автора, историческите мащаби са грубо нарушени. Та Крали Марко това е легенда, това е, както се изразява другаде самият Вазов, „всеславянска слава“. . . Но да не забравяме, че това е поетът, който от дете бе гледал образа на руския цар „до божата света икона“. Дори и слабостите на Вазов изразяваха по нещо от духа на неговото време и представите на народната маса. . .

Вплела в художествената си тъкан патриотичното вдъхновение и сатиричния патос — тези две основни линии в творчеството на автора от тия години — поемата „В царството на самодивите“ същевременно ни въвежда и в ония най-интимни области от душевния свят на поета, които Вазов така рядко се решаваше да разкрие. И ако си спомним печалната гордост на поетичната изповед от края на живота му:

Но родино, за тебе пях,
ти цяла беше в песента ми.
И да разкрия не посмях
светаята святих в душа ми,

— ще разберем и оная подчертана слабост, която той проявява към своята пловдивска поема. „На въпроса ми от кой свой труд е останал най-доволен, г. Вазов, след малко замислюване, каза, че от своите поетически произведения той счита за най-доброто и най-поетичното фантастическата си поема „В царството на самодивите“ — четем в интервю с Вазов от края на 1905 г.“¹ Още по-откровен е поетът пред проф. Шишманов: „Това е най-хубавата ми поема и най-хубавото нещо в цялата ми поетическа творба, а смея да кажа, че тя стои най-високо и в цялата наша литература.“² Този явно пресилен оценка се повтаря и другаде, а в едно писмо до Ст. Костов поемата е наречена „това мое излюблено. . . незабележено от публиката дете“.³

И наистина за един така съдържан характер като Вазов, който от стеснение не се е решил да възпее открито своята неизвестна пловдивска любима („Тъй обичах „оная“ и пак не ѝ посветих ни едно стихотворение. Стеснявах се. Имах малки братя, сестра, как ще пиша любовни стихотворения?“⁴), тази лирична изповед на сърдечните страдания трябва да е била особено скъпа. Дискретна, завоалирана, творчески подчинена на един по-широк художе-

¹ И в. В а з о в, Събр. съч., т. 19, 1957, стр. 237.

² Там, стр. 158.

³ И в. В а з о в, Събр. съч., т. 20, 1957, стр. 92.

⁴ Цит. съч., т. 19, стр. 141.

ствен замисъл, тя все пак е била едно психологическо отреагиране на преживяната трагедия.

Но както казахме още в самото начало, интимният автобиографичен смисъл на поемата в никакъв случай не може да се изчерпи само с любовната мъка. Тук страданието е много по-широко, разочарованието от любовта е само част от дълбокото разочарование от обществото и хората. Зад бронята на бореца, зад остротата на сатирика се разкрива страдащото сърце на поета. Лиричният герой е убеден, че и докрая животът му ще бъде само низ от мъки и теглила, защото неговата съдба е в самия него. И в безсилен гняв той проклина орисниците, които са му отредили страданието още когато са му подали лирата на поета:

Мрачни пъклени създанья,
черни духове опасни,
на човешките страданья
предвещателки ужасни!

Не из вашите уста ли
гръмна страшната присъда —
твар за мъки, за печали
на земята аз да бъда?

И не вие ли напрасно
дадохте ми, без да знаая,
лирата — да пея страстно —
и сърцето — да страдая?

Това е чисто човешката реакция на поета. Но в думите на утешителката-вила е формулиран и творческият смисъл на поетичното страдание:

В бой душата повече свети,
в скръб се геният разбужда,
и разкъсаното цвете
аромат по-силен пуща. . .

Мъките са дар небесни,
те са откуп на венците,
на най-хубавите песни
изворът стои в сълзите. . .

У Вазов страданието не става философия, не води до мирогледен песимизъм. То не пречи на неговия жизнеутвърждаващ поглед за света. То е само участ на поета, тъжна тайна на творческата личност. Дори и в тази най-пряка изповед на израненото му сърце той е преди всичко поетът-борец. Бичувайки обществените недъзи на своето време, той иронизира, полемизира, осмива и само на горските вили се решава да довери безпомощната мъка на своето чувствително, лесно ранимо сърце. Но и тук дори художникът се е постарал да избегне прекалено трагичната или сантиментална трактовка на образа на поета, въвеждайки историята с неговото лекомислено увлечение по хубавата змеица.

Слаб и същевременно силен, лекомислен и дълбок, понесъл в сърцето си минало и настояще, общество и природа — лиричният герой на Вазовата поема създава един убедителен и поетичен образ — образа на поета, именно като поет, с неговата психология и съдба, с неговите класически черти на борец и мечтател. Такъв образ, струва ми се, българската поезия дотогава не познаваше. Нейните възрожденски представители, преди да бъдат поети, бяха революционери и просветители и дори и в най-интимните си изповеди сливаха своите черти с образа на епохата. Ботевият лирически герой беше преди всичко хъш и хайдутин, Славейковият — просветител и